

ISSN 2181-7839

5
2016

XALQ TA'LIMI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING
ILMIY-METODIK JURNALI

PUBLIC EDUCATION
SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL
MINISTRY OF PUBLIC EDUCATION OF THE
REPUBLIC OF UZBEKISTAN

www.xtjurnali.zn.uz

21-OKTABR – O‘ZBEK TILIGA DAVLAT TILI MAQOMI BERILGAN KUN

Har bir millatning ma’naviyati, urf-odat, an’ana va qadriyatlarining ko’zgusi bu – uning tilidir. Til bilan inson tirik, til orqali tafakkur teran va xotira mangudir.

Dunyoda nechta millat, xalq bo’lsa, ular o’z ona tili bilan tirikdir.

Tarixi juda uzoq o’tmishga borib taqaluvchi ona tilimiz – o’zbek tili aynan istiqlol yillarida o’zining jozibadorligiga erishdi, jahon sahnida mustaqil O’zbekistonning davlat tili sifatidagi mavqeini mustahkamladi.

Mamlakatimizda har yili 21-oktabr sanasi – O’zbek tiliga davlat tili maqomi berilgan kun sifatida katta tantana qilinadi. Zero, tilimiz sofliğini saqlash o’zlikni anglash, xalqni asrash, avlodlar davomiyligini ta’minlash demakdir.

Hurmatli ta’lim tizimi fidoyilari, aziz o’qituvchi va murabbiylar!

Barchangizni til bayrami bilan samimiy tabriklaymiz!

XALQ TA'LIMI

ISSN 2181-7839

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING
ILMIY-METODIK JURNALI

Muassis:

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi

PUBLIC EDUCATION

SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL
MINISTRY OF PUBLIC EDUCATION OF THE
REPUBLIC OF UZBEKISTAN

2016

5-son
(sentabr-oktabr)

Jurnal 1918-yil dekabr oyidan chiqa boshlagan
O'zMAA tomonidan 2013-yil 4-martda qaytadan ro'yxatga olinib, 0104-raqamli guvohnoma berilgan.

TAHRIRIYAT

- 4 Istiqlol yillarida ta'lim tizimi: islohot, samara va natijalar

TA'LIM VA TARBIYA NAZARIYASI

- K. Riskulova 7 Mustaqil ta'lim jarayonida bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining sotsiologik kompetentligini shakllantirish
- G. Asilova 12 Terminologik lug'atlarda zamonaviy bo'xona va soliq atamalarini qo'llash masalalari
- R. Safarova, M. Umaraliyeva 17 O'qituvchilarning hamkorlikdagi pedagogik jarayonini loyihalash kompetensiyalarini rivojlantirish
- Z. Zamonov 22 Ma'naviy hayot va globallashuv jarayonida barkamol avlod tarbiyasi

TA'LIM VA TARBIYA METODIKASI

- M. Abdullayeva 26 Umumiy o'rta ta'lim maktablarida iqtidorli o'quvchilarning ijodini rivojlantirish innovatsiyasi va interfaol usullari
- J. Mamatqosimov 30 Kasb-hunar kollejlari o'quvchilarida nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish imkoniyatlari

TA'LIM SIFATI: MAZMUN VA MOHIYAT

- F. Ro'ziyev 37 Ta'lim samaradorligi – o'quvchilarning intellektual-ma'naviy darajasi o'sishining omili sifatida

ZAMONAVIY TA'LIM TEXNOLOGIYALARI

- Sh. Xasanova 41 Biologiya darslarida integrativ texnologiyalardan foydalanish tajribalari

TA'LIMDA MONITORING

- G. Karimova 45 Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayonida bilim sifati monitoringini amalga oshirish

KASB-HUNARGA YO'NALTIRISH

- D. Raxmatullayeva 49 Bo'lajak tadbirkorlarni yo'naltirib o'qitish tizimining ba'zi masalalari
- Sh. O'roqov 55 Ta'lim muassasalarida o'quv tarbiya jarayonini samarali tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari

HUQUQ VA HUQUQIY TARBIYA

- M. Komilova 60 Ta'lim oluvchilarga o'z huquqlarini ta'minlashda yong'in xavfsizligi talablari

USTOZ VA SHOGIRD MAKTABI

- H. Norqulov 63 Ta'lim muassasalarida ustoz-murabbiy va ota-onaning tarbiyaviy hamkorligi

MUSIQA VA SAN'AT TA'LIMI

- A. Sulaymonov, S. Saydaliyev 68 O'quvchilarda grafik savodxonlikni rivojlantirishda perspektivaga oid qonuniyatlardan foydalanish
- Z. Gulyamova 75 Tasviriy san'at mashg'ulotlarida milliy va ma'naviy qadriyatlarni shakllantirish omillari

EKOLOGIK TA'LIM

- A. Norboyev 78 Milliy va hududiy xususiyatlar – ekologik madaniyatni shakllantirish va rivojlantirishning metodologik asoslari

TA'LIMDA INNOVATSIYALAR

- Z. Alimardonov 83 Harbiy xizmatchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirishda innovatsion texnologiyalarning o'rni
- H. Hamzayev 87 Innovatsion texnologiyalar asosida ta'lim samaradorligini oshirish yo'nalishlari

TA'LIMDA AXBOROT RESURSLARI

- Sh. Ergashev, A. Kalantarov 92 Maktab saytlarining tuzilishi, tarkibiy qismi, mazmuni va ishlashini tashkil etilishiga qo'yilgan asosiy talablar

PSIXOLOGIYA

- M. Qo'ldasheva 103 Geografiya fanini o'qitishda psixologik ilmiy-amaliy mashg'ulotlardan foydalanishning o'ziga xos usullari

TAJRIBA MAKTABI

- Q. Solixova 108 Farzand tarbiyasida ota-onalar va ustoz-murabbiylar hamkorligi

MUSTAQILLIK YILLARI PEDAGOGIKASI

- D. Mamatqulov 114 Yosh avlodga milliy g'oyani singdirishda o'qituvchilarga qo'yilayotgan zamonaviy talablar

ТЕОРИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

- С. Назарова 120 Анализ научно-методической литературы по формированию иноязычной лексической компетенции обучающихся

МЕТОДИКА ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

- Н. Чудина, В. Остроумов 127 Особенности осуществления метода проектов в начальной школе

ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

- Б. Джураева, Х. Тожибоева 133 Педагогическая культура воспитателей и родителей дошкольников

КОРРЕКЦИОННАЯ ПЕДАГОГИКА

- Л. Муминова 139 Инклюзивное образование для детей с особыми потребностями в Узбекистане

Asqarali SULAYMONOV,
pedagogika fanlari nomzodi
Saydkarim SAYDALIYEV,
Toshkent arxitektura-qurilish instituti Kafedra mudiri
pedagogika fanlari nomzodi

O'QUVCHILARDA GRAFIK SAVODXONLIKNI RIVOJLANTIRISHDA PERSPEKTIVAGA OID QONUNIYATLARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya

Maqolada perspektivaga oid qonuniyatlardan foydalanish vositasida o'quvchilarda grafik savodxonlik bo'yicha o'quv kompetensiyalarni rivojlantirishning didaktik imkoniyatlarini oshirish yuzasidan metodik materiallar berilgan. Shuningdek, mualliflar grafik misollar orqali ulardan tasviriy san'at darslarida foydalanishga oid metodik tavsiyalarni bayon etgan.

Kalit so'zlar. Tasviriy san'at, chizmachilik, perspektiva, makon, fazo, shakl, konstruksiya, yorug'-soya, tatbiq etish, didaktik imkoniyat, samaradorlik, grafik savodxonlik.

В статье представлены методические материалы по повышению дидактических возможностей развития графической грамотности учащихся путем использования законов перспективы, изложены методические рекомендации по использованию их на уроках изобразительного искусства через графические примеры.

Ключевые слова. Изобразительное искусство, черчение, перспектива, пространство, форма, конструкция, светотень, внедрение, дидактические возможности, эффективность, графическая грамотность.

The article provides methodical material for development of students graphical abilities by using laws of perspective, states methodical recommendations for drawing classes.

Key words. Graphic arts, drawing, prospect, space, form, design, checkered light, introduction, receivership, efficiency, graphic literacy.

Har qanday o'quv fanidan ta'lim sifati va samaradorligini oshirishning muhim pedagogik shartlari mavjud. Shunday shartlar sirasida, shubhasiz, ta'limning didaktik prinsiplari e'tirof etiladi. Ta'limiy jarayonning kontekstidan, muayyan bosqichdagi ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlardan, shuningdek, o'quv fanlarining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda u yoki bu didaktik prinsiplar qo'llaniladi.

Tasviriy san'at ta'limi tarixi va nazariyasi, ta'lim amaliyotining tahlilidan ayonki, ta'limning bu sohasida ko'raazmalilik fanlararo aloqadorlik...

shakllantirishda, demakki, badiiy ta'lim sifati va samaradorligini oshirishda bu siplar alohida ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, tasviriy san'at asarlarini yaratish qonuniyati ikki o'lchovli tasvir hida amalga oshiriladi. Biroq o'quvchilarda tasviriy savodxonlikni shakllantirish uchun uchinchi o'lchov tartiblari, qonuniyatlaridan foydalanishga o'rgatish talab etiladi. Ma'noda, birinchi navbatda, perspektiva qonuniyatlarini bilish, uni tasviriy faoliyatda to'g'ri tatbiq etish o'quvchilarning tasviriy savodxonligini oshirish zahirida badiiy ta'lim sifati va samaradorligini oshirishning muhim shartlaridan biridir. Zero, ma'lumki, tasviriy san'at ta'limida beriladigan o'quv materiallarini o'zlashtirish uchun jarafta mos didaktik imkoniyatlarni taqdim etish asnosida nazariy bilim hamda amaliy ko'nikmalarni bosqichma-bosqich o'zlashtirib borishni taqozo etadi. Perspektiva qonuniyatlari shunday yondashuvni talab etuvchi tizim hisoblanadi.

Tasviriy faoliyatda perspektiva qonuniyatlarini tatbiq etishga o'rgatish o'zaro uyushilganlikdagi to'rt yo'nalishda amalga oshiriladi.

Birinchi yo'nalish – tasviriy san'at ta'limining barcha turlarida tasvir obyektlarini shakl va makon qonuniyatlari asosida "qurish" (joylashtirish, tasvirlash), tasviriy san'at asarlarini shu qonuniyat asosida "o'qiy olish" (badiiy-estetik idrok nuqtayi nazaridan to'g'ri qabul qilish, tahlil va talqin etish)ga oid kompetensiyalar shakllantiriladi.

Ma'lumki, har qanday obyekt (buyum va h.k.) makonda joylashadi. Tasviriy faoliyatda ularni muayyan qonuniyatlar asosida tasvirlash orqali obyektlarni makonidagi joyning real holatini to'g'ri belgilash mumkin bo'ladi. Bunda perspektiva qonuniyatlarini bilish asosiy shartlardan biri sanaladi. Chunki obyekt (buyum)larning planliliklari, ya'ni ularni makondagi o'rni – biri oldinroqda, ikkinchisi orqaroqda va h.k. holatda faqat perspektiva qonuniyatiga amal qilingan holatda to'g'ri tasvirlanishi mumkin. Shu talab "Tasviriy san'at" o'quv fanining Davlat ta'lim standartida ham o'quv kompetensiyasi sifatida belgilab qo'yilgan.

Ikkinchi yo'nalish – shakl va konstruksiya. O'quvchilarga tasviriy san'at asarlarini o'rgatishda buyumlarning konstruktiv tuzilishini tahlil qilish, ularni geometrik shakllarga ajratgan holda tuzilishi, nisbatlarini aniqlashga doir o'quv materiallarini taqdim etiladi. Shu tariqa o'quvchilarda buyumlarning xarakteriga mos tasvirlash usullari shakllantirib boriladi. Bu jarayonda ham perspektiva qonuniyatlari ustun ahamiyat kasb etadi.

Uchinchi yo'nalish – kompozitsion faoliyat darslarida, ayniqsa, tasviriy san'atning manzara janriga oid mavzularda rasm ishlashda o'quvchilarda chiziqli va haroratli perspektivasiga oid o'quv kompetensiyalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan o'quv materiallari taqdim etilishi ko'zda tutilgan. Bu qonuniyatlarsiz kartinaning planliliklari rametrini ta'minlab bo'lmaydi. Shuning uchun ham perspektivaning bu qonuniyat tizimli tarzda o'quv materiallarini murakkablashtirib borish orqali o'quvchilar ongini singdirib boriladi.

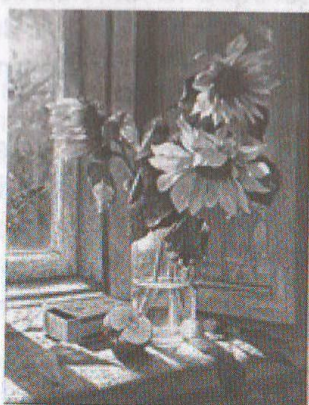
To'rtinchi yo'nalish nazariy ahamiyat kasb etib, asosan, o'quvchilarning retseptik tasviriy san'at asarlarida rassom tomonidan "uchinchi o'lcham" deb ataluvchi "tashqi chuqurlik"ni badiiy idrok etish, to'g'ri baholay olish hamda shaxsiy tasviriy-faoliyatga tatbiq etish bilan bog'liq.

perspektiv tasvirini yasash hisoblanadi. Chunki narsaning perspektivasini yasashda uning geometrik elementlari har tomonlama tahlil qilinadi hamda shakli to'liq o'rganiladi va ongli ravishda idrok qilingach, tasviriy san'at qonuniyatlari asosida tasvir "quriladi". Shu tarzda o'quvchilar kuzatayotgan, idrok etayotgan, tasvirlayotgan har bir narsani tahlil qilishga odatlanadi. Bu odat tasviriy san'at ta'limida o'quvchilarda tasviriy savodxonlik darajasini rivojlantirishning muhim omillaridan biri sanaladi. Kuzatuvchi fazodagi narsalarni qayerdan ko'rayotganligiga qarab, ularni katta yoki kichik ko'rish orqali narsalarning o'zgarishini ongli idrok qila boshlaydi. Ikki o'lchovli tekislikda perspektiv tasvirlar yasash jarayonida narsaning uchinchi o'lchamini uni qayerda, nuqtasi qanday rakursda bo'lishidan qat'i nazar, tasvirni to'g'ri va aniq bajarish mumkin bo'ladi. Shundagina tasviriy faoliyat mahsulida shakl, konstruksiya, makon va mazmun mutanosibligiga asoslangan tasvir hosil bo'ladi.

O'quvchilarda tasviriy san'atga oid o'quv malakalarini rivojlantirishda soyalar nazariyasiga oid bilimlar ham muhim rol o'ynaydi. Zero, yorug'lik manbaisiz tasvir ham, shakl ham ko'rinmas holatda bo'ladi, ya'ni inson tevarak-atrofdagi buyumlarni biron-bir yorug'lik manbai orqali yoritilishi tufayli ko'radi. Bunda ham perspektivaning qonuniyati amal qiladi, ya'ni buyum yorug'lik manbaiga qanchalik yaqin bo'lsa, buyumning konstruktiv tuzilishiga ko'ra sirtlarini ajratib turuvchi yoritilganlik (soya tushining to'qlik) darajasi shunchalik aniq bo'ladi. Bu holatda perspektivaning ham chiziqli, ham havo (rang)dagi tatbiqi yaqqol ko'rinadi (1-rasm).

Aslida olamdagi barcha obyekt, buyumlar ikki qonuniyat asosida ko'rinadi. Bu

1-rasm

– perspektiva va yorug'-soya qonuniyatlari. Agar yorug'-soya bo'lmasa borliqdagi barcha narsa yassi ko'rinishda bo'ladi. Bu holatni maktabgacha ta'lim muassasalari va boshlang'ich sinf o'quvchilarining tasviriy faoliyatida kuzatish mumkin, ya'ni ular o'zlarining tasviriy san'at "asar"larida

perspektiva va yorug'-soya qonuniyatlariga amal qilinmagan primitiv rasmlar chizadilar. Aslida obyekt, buyum va jismlarning sirtlariga yorug'lik turli miqdorda tushishi natijasida hajmli tasvir hosil bo'ladi. Tasviriy san'at ta'limining barcha turlarida u yoki bu obyekt (buyum)ni tasvirlash nazarda tutiladi. Demak, tasviriy san'at ta'limi mazmunida soyalar nazariyasiga oid o'quv materiallarini kengaytirish maqsadga muvofiq. Aslida bunday bilimlar "yorug'lik manbai", "shu'la" (blik, buyumning yaltiroq joyi), "shaxsiy soya", "tushuvchi soya", "refleks" kabi termin va tushunchalar bilan izohlansa-da, ularning hosil bo'lish qonuniyatlari o'rgatilmaydi. Shu ma'noda fizika, chizmachilik kabi o'quv fanlariga oid qonuniyatlardan uzviylik prinsipi asosida foydalanish tasviriy

san'at ta'limi sifati va samaradorligini oshirishning muhim didaktik imkoniyatidir.

Buyumning hajmdorligi yoki obyektning relyefiga ko'ra, yorug'likning tushishi, tarqalishi har xil bo'ladi. Aynan mana shu har xillik yorug'-soya qonuniyatlari asosida buyumning hajmini tasvirlash imkonini beradi. Bunda tasviriy san'atning turli ifodaviy vositalaridan foydalaniladi. Odatda tasviriy san'at asari yaratilishida soya-yorug'lar ni shtrixovka (oddiy qalam izlaridan hosil qilinadigan chiziqlar), tushovka, tonirovka hamda rang surtmalarining kuchi kabi ifodaviy vositalardan foydalaniladi. Tasavvur bo'yicha kompozitsiya tuzish yoki biron-bir buyumni tasvirlashda yorug'-soyani taqsimlanishi va ularni qurish qonuniyatlarini bilish talab etiladi. Shuning uchun ham tasviriy san'at darslarida, jumladan, naturaning o'ziga qarab rasm chizishda ham tasvirlarning to'g'ri, real bo'lishi uchun bu qonuniyatlarni yaxshi bilish tasviriy savodxonlik turkumiga kiruvchi malakalarning tarkibiy qismi hisoblanadi.

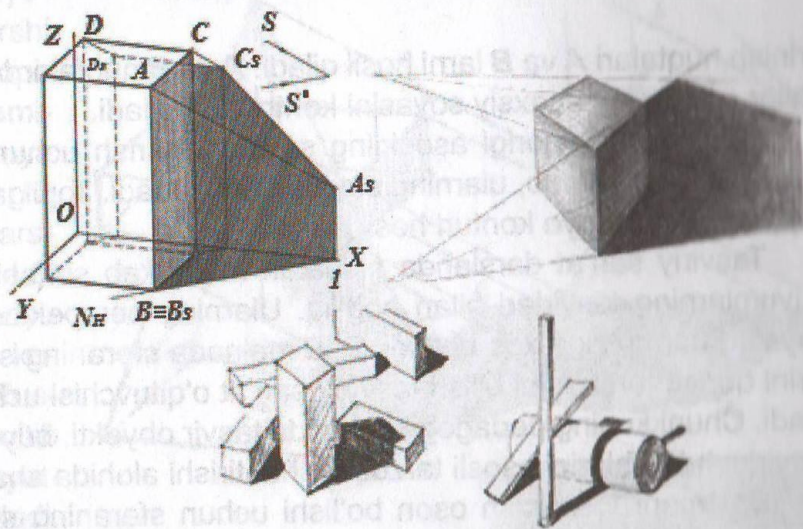
Buyumlarning shaxsiy va tushuvchi soyalari quyidagicha hosil qilinadi (1-rasmga qarang). Yorug'lik manbai bo'lgan S nuqtadan chiqayotgan yorug'lik nurlari K tekislikni yoritadi. Agar ularning yo'lga biron-bir buyum qo'yilsa, yorug'lik nurlari to'siladi va tekislikda yoritilmagan qism hosil bo'ladi. Bunday qism buyumning tushuvchi soyasi deb ataladi. Buyumning o'zining bir qismi yoritilgan, yana bir qismi esa yoritilmagan bo'ladi. Yoritilmagan qismi buyumning shaxsiy soyasi deyiladi. Yoritilgan va yoritilmagan qismlarni ajratib turuvchi chiziq shaxsiy soyaning konturi yoki yorug'-soyaning ajratuvchi chiziq deb ataladi.

Tasviriy san'at ta'limida o'quvchilarda yorug'lik manbaiga ko'ra, uning yo'nalishlarini to'g'ri belgilashga o'rgatish muhim didaktik ahamiyat kasb etadi. Chunki yorug'likning sirtlarga yotishi buyumning shakliga mutanosib tarzda sodir bo'ladi. 2-rasmدا soyalarning buyum shakliga mos tarzda yotishi tasvirlangan.

Maktab tasviriy san'at ta'limida o'quvchilarga, asosan, konstruksiyasiga ko'ra uncha murakkab bo'lmagan geometrik jismlar, buyumlarni tasvirlash o'rgatiladi. Bunday yondashuvning didaktik qulayligi shundaki, birinchidan, ularning sirtlari, tomonlari aniq bo'lganligi uchun ularni

"qurish", bu jarayonda konstruksiya va perspektiva qonuniyatlariga amal qilish tartibida osonlik (qulaylik) mavjud bo'ladi. Bu qulaylik tasvirning makondagi holatini to'g'ri tasvirlash imkonini taqdim etuvchi soylar nazariyasida ham o'z ifodasini topadi. Bu jarayon o'ziga xos uzviylik va uzluksizlikda murakkablashtirib boriladi.

O'quvchilarda soyalarga oid nazariy bilim va amaliy malakalarni shakllantirish va rivojlantirishda, asosan, geometrik shakllardan foydalanish tavsiya etiladi. Geometrik

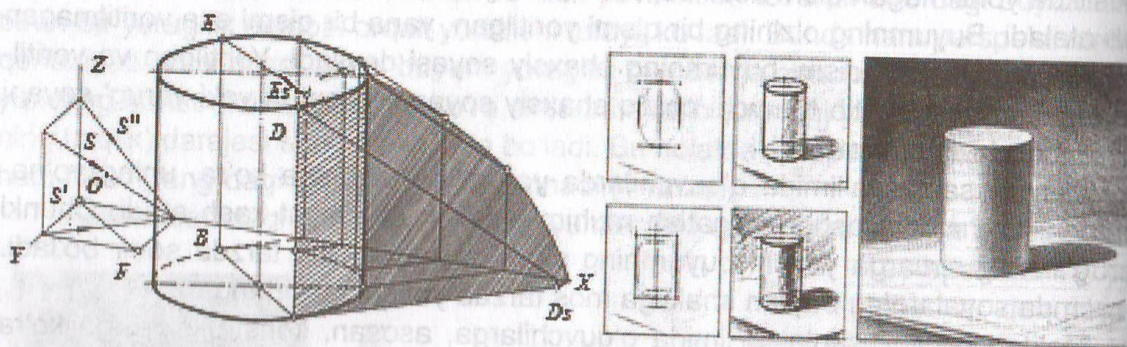

2-rasm

jismlarning shaxsiy va tushuvchi soyalarini qurish to'rt yoqli prizmaning koordinata tekisliklariga tushayotgan soyalarini yaqqol tasvirda qurish uchun, ya'ni vertikal qirra **AV** ning soyasini qurish uchun, u orqali **N** nur tekisligi o'tkaziladi. Nur tekisligi gorizontaal proeksiyalar tekisligini **S'** ga parallel chiziq bo'yicha, frontal proeksiyalar tekisligini esa vertikal chiziq bo'yicha kesib o'tadi. **A** nuqtadan **S** ga parallel o'tgan yorug'lik nuri vertikal chiziqni kesib **As** nuqtani, ya'ni **A** nuqtaning frontal tekislikdagi soyasini beradi. **Bs1As** siniq chiziq **AB** qirraning soyasi bo'ladi. Xuddi shu usulda **Cs** va **Ds** nuqtalarni aniqlab, ularni o'zaro tutashtirsak, prizmadan tushayotgan soya konturi hosil bo'ladi. Prizmaning o'ng va orqa yoqlari shaxsiy soyasida bo'ladi.

3-rasmda asosi gorizontaal tekislikda yotgan to'g'ri doiraviy silindrning dimetrik proektsiyada soyalarini qurish tartibi ko'rsatilgan. Avval silindrning shaxsiy soya konturi aniqlanadi. Buning uchun silindrning asosiga **s'** yo'nalishga parallel qilib urinmalar o'tkaziladi. Urinish nuqtalarini aniq topish uchun silindr asosining markazidan nur kubning asos diagonali **OF** ga parallel chiziq o'tkazildi. Bu chiziq urinmalarni kesib,

3-rasm

urinish nuqtalari **A** va **B** larni hosil qiladi. **A** va **B** nuqtalardan o'tgan **AD** va **BE** yasovchilar silindrning shaxsiy soyasini konturlari bo'ladi.

Silindrning yuqorigi asosining soyasini qurish uchun unda bir nechta ixtiyoriy nuqtalar tanlab olinib, ularning soyalari aniqlanadi. Topilgan nuqtalar o'zaro tutashtirilib, tushuvchi soya konturi hosil qilinadi.

Tasviriy san'at darslarida nisbatan murakkab sirt(shakl)lar sfera(aylana)simon buyumlarning tasvirlari bilan bog'liq. Ularning perspektivasi, unga monand tarzda soyalari ham o'ziga xos bo'ladi. Shu ma'noda sferaning shaxsiy va tushuvchi soyalarini qurish tartiblarini bilish tasviriy san'at o'qituvchisi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki uning pedagogik rasmida tasvir obyekti, buyumlarning soyalarini to'g'ri tasvirlash tartiblarini asosli tarzda tushuntirishi alohida ahamiyatga ega.

Chizmani tushunish oson bo'lishi uchun sferaning shaxsiy va tushuvchi soya konturlarini alohida-alohida qurish tavsiya etiladi (4-rasm). Shaxsiy soya konturining gorizontaal proyeksiyasi **n'** aylana bo'lib, uning radiusi **OA** kesmaga teng. Yorug'lik nuriga perpendikulyar bo'lgan sferaning **BD** diametri ellips ko'rinishida bo'lgan shaxsiy soya konturi **n** ning katta o'qi bo'ladi. Bo'lajak ellipsni **BD** diametri atrofida aylantirib sferaning ocherki bilan ustma-ust tushiriladi. Shaxsiy soya konturining proyeksiyasi **n'** ni va sfera ocherkini teng bo'laklarga bo'ladi va ocherkdagi nuqtalar orqaga ay-